Hupbulwatan -7 / hekaýalar toplumy

Category: Hekaýalar,Kitapcy,Sözler
написано kitapcy | 22 января, 2025
Hupbulwatan -7 / hekaýalar toplumy TUTLUŞYK

Türkmenleriň bulam-bujar hatarlar bilen atlaryny maýdalyna goýberip gelişleri söweşmäge däl-de rawedka gelýän ýalydy. Olaryň bizi görmeýän bolmagam mümkindi. Sebäbi biziň öňümizi tä Ýylanly şäherine çenli uzalyp gidýän baglyk gabalap durdy. Türkmenleriň bolsa çöl tarapdan gelýärdiler.
Olary garşy almak üçin atly goşuna taýýar bolmaga buýruk berlip, onuň ýanyna ýýýada goşunyň iki rotasy berkidildi. General Golowaçýow öz adamlary bilen kiçeňräk depäniň üstüne çykyp, wakalaryň ýaýbaňlanyşyna syn edip durdy.: Men ata atlanyp berkitmeden iki mil uzaklykdaky söweş liniýasyna tarap ugradym. Ol ýerdäki suwsuz kanalyň sag tarapyndaky alanyň üstünde Derçeriniň goşun bölümi, kanalyň çep tarapynda bolsa mil daşlykda bolsa söweşe gaça durýan köp sanly türkmen atlylary eýläk-beýläk at çapdyryşyp ýördüler. Rus mergenleriniň seýrek atýan oklary, toplaryň ot sowurmasy türkmenlere görärýmäge uly bir zyýan ýetip bilmeýärdi. Men yzyma sereden mahalym Ýylanly tarapdan gelýän ýol bilen at çapdyryp gelýän adamlaryň çaltlyk bilen süýşüp gelýänlerini gördüm. Bu berkitmäniň yz tarapyndan edilen örän şowly hüjümdi. Sebäbi esgerleriň we ofiserleriň bary berkitmäniň bäri tarpyndan – biziň söweş liniýamyzda bolýan wakalara awkarylyşyp durdy. Yzdan gelýänler olara görünýärdi. Olar ýönekeýlik we başarjaňlyk bilen gurlan söweş duzagyna düşüpdi. Öňde bolsa türkmen atlylary manysyz eýläk-beýläk at çapdyryp ýördüler. Men yzdan hüjüm edilýänini duýdurmak üçin atymy yza öwren mahalym Nowamlinskiniňem olary aňşyryp, öz soldatlaryna yza dolanmaga üuýruk berýändigini, gördüm. Onuň goşun bölüminiň bir bölegi bolsa eýýäm Ýylanly ýoluna tarap at çapdyryp barýardy. Şol pursat berkitmeden iki ýüz ýard

uzaklykda türkmenleriň ýarpy göwresi ýaprakly agaç çybyklary bilen saragly tot-tozan basyp giden garaýagyz keşpleri göründi, olar ýalaňaç gylyçlaryny gagadyp, batyrgaýlyk bilen at çapdyryp gelýärdi. Türkmenler üstlerine abanýan howpdan bihabar rus esgerlerini ýüzlerini8ň ugruna kereçäp biljekdiler. Emma olar ruslaryň gapyllykda üstlerini basmagyň ýerine lageriň töwereginde otlaşyp ýören düýedir atlary sürüp başladylar bu ýagdaý bolsa ruslar ýeňseden abanýan howpy aňşyrmaga otlaşyp ýören düýedir atlary sürüp başladylar. Bu ýagdaý bolsa ruslara ýeňseden abanýan howpy aňşyrmaga mümkinçilik berdi. Esgerler duran-duran ýerlerinden ýaraga ýapyşyp, ofiserleriň buýrugyna garaşman söweşe girdiler.

Edil şol wagtam iki ýüz ýard gapdaldan Nowamlinskiniň otrýady hüjüme başlady… Gowy nyşana alnyp atylýan aokaryň gürülgi sebäpli türkmenler atlaryna yza öwrüp, aganyny, ýoldaşlarynyňam saklanyp olary ýanlary bilen alyp gidenini gördüm. Biz gaharymyza ajal güllerini olaryň yzyndan ýollaýardyk.olar berkitmäniň içinden geçip (bu olara aňsatlyk bilen başartdy) gapdaldan atlyýan oklardan aman sypdylar. Soň bolsa berkitmäniň günorta tarapynda söweşip ýören ýoldaşlaryna goşuldylar.

Berkitmeden iki ýüz ýard daşlykda bäş sany soldat garawulçylyk çekýärdi. Türkmenleriň nädip olaryň üstüni basandyklary bilinmän galdy. Ýaş ofiser Kamenskiý berkitmäniň beýle tarapyndan söweş gidip durka olary barlap gidipdir. Şonda olaryň baram diri ekeni. Ähtimal olar söweşiň gidişine aňkaryp durkalar güpbasdy edilendir. Söweş tamam bolandan soň olary kelleleri kesilen we çuw-ýalaňaç halda tapdylar. Berkitmäniň iki ýüz ýard golaýyndaky bu wakany hiç kimiň görmezligi türkmenleriň batyrlygyny we başarjaňlygyny görkezýärdi.

Kazaklaryň dört-bäş ýüz atlysy türkmenleriň ilkinji peýda bolan ýerine bakan atlaryny sürdüler. Olar entek duşman gitmedik bolsa, söweşmek isleýärdiler. Men mümkin boldugyça bu söweşe syn etmek maksady bilen olaryň yzyna düşdüm. Bolup geçýän wakalar žiwopis eseri ýaly özüne çekijidi.

Bu ýerde türkmenleriň örän köp sanlysy gaýmalaşyp ýördi. Gykylyklap, at çapdyryşyp ýörüşleri olaryň ruhdan düşmändigini

görkezýärdi. Türkmenler atyma gelmeýärdiler. Ajaýyp atlary olara biz bilen islendik aralygy saklamaga mümkinçilik berýärdi. Biz wagtal-wagtal ok atyp, gygyryp olary söweşe çagyrýardyk. Emma olaryň piňine-de däldi.
Bu zatlaryň bary biz üçin lezzet alarlyk tomaşady. Biz türkmenleriň at çapmaga bolan ussatlygyna telpek goýýardyk. Biz bu ýerde türkmenleriň edermenliginiň gözli şaýady bolduk. Olar öz tertip-düzgünleri bilen ajaýyp atly goşuny düzüp biljekdi.
Türkmenleriň söweş tärleri gadymydy. Olar ýekelikde ýa-da iki-üç bolup, biziň elli ýard golaýmyza gelip, egri gylyçlaryny galgatmak bilen bizi başa-baş söweşe çagyrýardylar. Barmajakdygymyza gözleri ýetende bolsa, öz dillerinde bir zatlar diýip gygyryşýardylar. Megerem, olar sögünýän bolsalar gerek. Biziň hatarymyzdaky çerkesleriň birnäçesi olaryň garşysyna çykjak bolup dyzmaçlyk edýärdi. Emma ätiýaç üçin başa-baş söweşe girmäge rugsat berenokdy. Meniň soňky gören zatlarym çerkesleriň başa-baş söweşe çykmanlygyna ýüzde-müň şükür etdirdi.
Owadan gara atly bir ýaş türkmen atyny çapdyryp gelşine biziň elli ýard golaýmyza gelip saklandy. Ol gylyjyny ussatlyk bilen oýnadyp, bizi başa-baş söweşe çagyrdy. Kazaklar oňa tarap ok atyp başladylar. Ol hiç zatdan çekinmän atyny maýdalyna sürüp, gapdala ýöneldi. Kazaklar gezekli-gezegine ok atýardylar. Oklaryň çägäniň ýalap geçýändigi, käwagt bolsa, onuň atynyň aýagynyň astyny tozadýandygy görünýärdi. Emma ol bitiniň burnuny ganatman, biziň mergenlerimize göwniýetmezçilik bilen garap, ýoldaşlarynyň arasyna dolandy.
…Biz ýüz atly bolup, gylyçlarymyzy ýalaňaçlap hatara düzüldik. Bizden üç ýüz ýard daşlykda garym-gatym bolup, üç-dört ýüz türkmen toparlanyşyp durdy. Biz edil doly gelen ýaly bolup, ýaraglarymyzy şakyrdadyp, gylyçlarymyzy güne ýaldyradyp, olaryň üstüne eňdik. Ýöne türkmenler ýer ýuwdana döndi. Az salym geçensoň biz olaryňw üç ýüz ýard öňümizden atkaryny maýdalyna goýberip, arkaýyn gidip barýandyklaryny gördük. Olar üstümize çozýarlar-ow diýip, howsala-da düşmändirler. Biz ýene-de olaryň yzyndan kowduk. Ýene-de öňki ýagdaý gaýtalandy.

Biziň meýdan gazlary ýaly kowalaşyp ýörşümiz kazaklary kejikdirýärdi. Şol sebäplem kowgyny goýbolsun edip, iki gapdal üçinem ýitgisiz tamamlanan gysgajyk atyşykdan soň lagere dolandyk. Ýomutlaram bizi gorkaklaryňam gorkagy hasap edýändiklerini bildirmek üçin kinaýaly gülşüp, yzymyza düşdüler. Olar has golaýa gelende ok atan bolýardyk. Türkmenler bizi lageriň ýarym mil golaýyna çenli ugradyp, ýitirim boldular.
Yzymyza gaýdyp gelýärkäkmergenleriň atan okundan wepat bolan iki sany ýomuda duşduk. Olardan başga meýdanda ölen adamyň jesedi ýokdy. Ruslar bolsa, alty adamsyny ýitirdi. Şeýlelik bilen türkmenleriň peýdasyna bolan tutluşyk tamam boldy.
Howa eredip barýardy. Biz berkitmä gelip, ýaragymyzy aýyrdyk-da, agaçlaryň kölegesindäki halyçalaryň üstünde süýndük… Kän wagt geçmänkä-de biz özbekleriň taýynlan gowurlan eti, süýdi, gawuny, bugdaý çöregi bilen garbanmaga başladyk. Soňam geçen günüň wakalary uzak gürrüňiň başy boldy.

«Kaufmanyň ýok etmek isleýän ýomutlary Hywa hanlygyndaky türkmenleriň iň güýçli we köp adamly tiresi. Olar on bir müň öýli bolup, hanlykdaky beýleki türkmen tireleriniň adam sanyna deňdir. Hywa syndyrylandan bäş hepde soň, ýagny 19-njy iýulda general-maýor Golowaçýowyň ýolbaşçylygy astynda pyýada goşunyň sekiz rotasy, kazaklaryň sekiz ýüz atlysy, on top, iki mitralýeza bilen ýaraglanan raketaçylar batereýasy Hywadan çykyp, ýomutlaryň ýurdy bolan Gazawada tarap ýola düşdi.
… Goşun egrem-bugram darajyk ýollar bilen Hywadan on alty mil uzaklykdaky Gazawat kanalynyň kenaryna ýetip goş ýazdyrdy. Soň görüp otursak, biz kanalyň kenarynda däl-de, kanalyň artykmaç suwlaryny bir mil daşlykdaky çöllüge akdyrmak üçin ulanylýan ýabyň kenarynda düşläpdiris. Onuň ini otuz ädim, çuňlugy on ädime golaý ekeni. Kanalyň arassa süýji suwy sagatda bäş-alty mil tizlik bilen akýardy…
…Bu ýerde goşun, türkmenler gelip, tölemeli paçlaryny tölärler öýdüp, uzakly gün garaşdy. Meniň göwnüme bolmasa, general Golowaçýow mundan aňryk ýörişi dowam etmek islänokdy ýa-da türkmenlere harby tölegi tölemegiň urşanyňdan amatlydygyna göz

ýetirmäge puryja bermek isleýärdi.
Ýigrimi birine daň bilen goşun ýene-de ýola düşdi. Iki sagat töweregi ýörelenden soň, ýomutlaryň mes toprakly, hemme ýerde çuň kanallar gazylyp, iki gyrasyna derek ekilen ýurdy başlandy. Kiçeňräk düzlükler gök otlara bürenip otyrdy.
Özbeklere garanda, ýomutlar ekerançylyga az üns berýärler. Bu ýerde miweli agaçlar örän az, däneli ekinlerem ekilmeýär diýen ýaly. Onuň tersine, olaryň öri meýdanlarynyň aňyrsyna-bärsine göz ýetenok. Hiç ýerde özbekleriňki ýaly depesi diş-diş bolup duran galalar, özbek obalarynyň simwoly bolan owadan güjüm agaçlary duşanok.
Olar atýataklaryny laýdan salnan pessejik jaýlaryna degrip salýarlar. Tomus aýlary bolsa, jaýyň öňündäki bassyrmanyň aşagynda oturýarlar. Şu zatlardan çen tutsaň, olar oturymly ýaşaýşyň artykmaçlyklaryna göz ýetirip ugrapdyrlar.
Biz ahyry bir obanyň çetinden girdik. Oba gum-guklukdy. Adamlar ýap-ýaňy göçüp giden bolarly. Sebäbi käbir ojaklaryň odam öçmändir. Bu ýerde general goşunyny tükelledi-de, ýoluny dowam etdi. Diňe kazaklar goşundan bölündiler-de, obanyň içine ýaýradylar. Soňky bolup geçen zatlar meni doňup galmaga mejbur etdi. Ýap-ýaňyja hem seleňläp oturan jaýlaryň sypaldan basyrylan üçekleri, döwlüp ýetişilmedik bugdaý harmanlary ala şatyrdy bolup ýanmaga başlady. Ýalyn gatyşykly towlam-towlam tüsseler asmana göterilýärdi. Men bolup geçýän zatlara has gowy syn etmek üçin atymyň başyny golaýdaky depä tarap öwürdim. Meniň öňümde eýmenç sahna peýda boldy. Göz açyp-ýumasy salymyň içinde ýalyndyr tüsse bar zatlary öz goýnuna dolap alyp, goşunyň barýan tarapyna haýallyk bilen ýaýrap ugrady. Bu başagaýlygyň içinde kazaklar elleri otly kesindili, edil arwahlar ýaly bolup, diwarlaryň, ýaplaryň üstünden atlaryny bökdürip, alakjap ýördüler.
… Bir ýarym sagat töweregi geçenden soň asman garalyp ugrady. Az salymdanam ýagyş ýagmaga başlady. Tomsuň ortaky aýynda ýagyş ýagmagy öň görlüp-eşidilen hadysa däldi. Şeýdibem, öňki pajygaly wakanyň üstüne ýene-de bir ýürekgysdyryjy sahna goşuldy. Ýuwaşja çisňäp ýagýan ýagyş sönüp barýan otlaryň külüni dörjeläp, olary öňküdenem güýçli tutaşdyrdy. Asmana

ýaýran tüsse aşak – agaçlaryň üstüne çöküp, töweregi içgysgynç tukatlyga gaplady. Ýuwaş-ýuwaşdan bady gowşaýan ýalnyň gan ýaly gyzyl zolaklary indi çugdamlanypdy.
Men muňa meňzeş urşuň ilkinji gezek şaýady boldum. Bu zamanda bular ýaly uruş örän seýrek duşýar.
Goşun tüssä dulanan egrem-bugram ýol bilen haýaljak öňe süýşüp barýardy. Günortana ýakyn esasy goşunyň öňünden barýan esger gözýetmde bir garanyň görünýändigini habar berdi. Aňyrdan ýetip gelen atlylar ýaňky esgeriň deňinde saklanyp, onuň bilen gürrüňleşmäge başladylar. Olar ruslaryň öz üstlerine sürnüp gelmekleriniň sebäbine düşünmeýändiklerini aýtdylar. Esger olary Golowaçýowyň ýanyna alyp bardy. Türkmenler öz sözleriniň ýer almajakdygyny bilenlerinden soň bolsa: «Biziň sanymyz müňlerçedir. Ruslara edenlerini eginleri bilen çekdireris. Biz indi siziň garşyňyza uruşmagy ýüregimize düwdük. Siziň islegiňiz uruş bolsa, onda bizlik gürrüň gutardy» diýip, haýbat atyp, öz ýoldaşlaryna birikmek üçin atlaryny howlukmaçlyk bilen çapdyryp gitdiler.
Rus atlylary söweşe girmäge ýaman höwesekdiler. Goşunyň öňüni çekip barýan urşujylaryň ofiseri söweşe girmäge rugsat sorap, generalyň ýanyna birnäçe gezek çapar ýollady. Ýöne Golowaçýow ikirjiňlenmesini dowam edýärdi. Göwnüme bolmasa, ol henizem, harby töleg üçin beren möhleti tamamlanýança, türkmenleriň paç töläp, söweşden gutulmagyna mümkinçilik bermek isleginden dänmedik ýalydy… Birnäçe wagt geçenden soň, türkmenleriň başlaryny gutarmak üçin ýüzlerini çöllüge tutdurandyklaryny habar berdiler. Öňde-soňda söweşe girmeli bolsa, häzir tüýs wagtydy. Ahyrsoňy kazaklara gaçyp barýanlaryň yzyndan kowmaga rugsat berildi.
Goşun iki topara bölünip çölüň edil eteginde aýak çekdi. Her ýüz atlynyň depesinde baýdak pasyrdaýardy. Adamlar, hatda atlaram söweşe girmäge höwesek ýalydy. Iki mil töweregi günortarakda bolsa, ulgam-ulgam çäge depelerini aralap barýan türkmenleriň topary ownukly-irili mallar bilen garyşyp öňe süýşüp barýardy. Adamlaryň sany iki-üç müňe golaýdy. Olaryň arasynda çagalaram, aýallaram göze ilýärdi. Meniň pikirimçe, olar birnäçe mil öňden barýan esasy topardan yza galan

bolmaly. Az salymdan olar ýapynyň aňyrsynda gözden ýitdiler.
Duşmanyň yzyndan kowmak üçin kazaklaryň alty ýüz atlysy saýlanyp alyndy. Men olaryň arasynda aýlanyp ýörşüme, şazadaÝewgeniý bilen ýüzbe-ýüz boldum. Ol meniň bilen mylaýym salamlaşdy-da, öňdäki çaknyşygy synlamagym amatly bolar ýaly öz atlylarynyň arasyndan ýer berdi. Ýöriş etmäge buýruk berlen badyna biz atymyzyň başyny çöllüge tarap öwürdik. Biz on minut çemesi salymdan gaçgaklary ilki gezek gören depämiziň üstünde häzir bolduk. Olar biziň bir mil öňümizden başga bir depeden aşyp barýardylar. Gaçyp barýanlaryň topbagy eýýäm dagap, olaryň arasyna aljyraňňylyk aralaşypdy. Bar zat buýr-bulaşykdy. Düýelerden, arabalardan agýan ýükler atlaryň aýagyna çolaşýardy. Gaçgaklaryň dowla düşen topary duşmanyň eline galýardy. Goh-galmagal, agydyr tüpeň sesleri asmana galýardy. Men nämeleriň bolýanyna anyk göz ýetirmek üçin atymyň başyny çekdim. Meniň öň ýanymda agan ýüküň astynda galan türkmen, aňyrrakda bolsa ýüzi çapylan kazak serrelip ýatyrdy. Olaryň beýleräginde iki sany aýal çagalaryny bagyrtlap, özlerine rehim edilmegini sorap bozlaşýardy. Men olaryň gapdalyndan geçip barşyma: «Aman, aman!» diýip, aýallary köşeşdirdim. Olaryň töwereginde döwlen arabalar, halydyr ýorgan-düşek salnan haltalar, ullakan horjundyr ýüp bilen saralan goşlar, okara-çemçelerdir hojalykda ulanylýan her hili zatlar çaşyp ýatyrdy.
Goltugy çagaly bir topar aýal bolsa, kynlyk bilen öňe süýşüp barýardy. Meniň enem bilen ýaşytdaş, ýöremäge zordan gurby çatýan dolmuş aýalyňam elinde çaga bardy… Men ilkinji gezek hereketsiz ýatan türkmenleriň sanyndan elheder aldym. Şol ýatanlaryň hemmesi öli bolaýanlygynda, kazaklaryň mergenligine telpek goýaýmalydy. Az salymdan bar zat ap-aýdyň boldy. Men gymyldysyz ýatan türkmenleriň biriniň elini ýerden göterip, şol bada hem aşak goýberenini aňşyrdym. Olaryň köpüsi kazaklaryň gözüne çöp atmak üçin ölen kişi bolup ýatyrdylar. Men birnäçe wagtlap bu sahnany synlanymdan soň, beýlekilerden yza galanymy bilip, olaryň yzyndan ýetmäge howlukdym. Pessejik alaňdan aşanymdan soň kazaklaryň batgalygy ikä bölýän gury gerşiň üsti bilen süýşüp barýan türkmenleriň yzyndan ok atyp,

kowup barýanlaryny gördüm. Men ýaňky synlan ýerime golaý gelenimde üç-dört adamynyň dem-düýtsüz ýatanyny saýgardym. Ýigrimi-otuz sany aýaldyr çaga-çuga bokurdaklaryna çenli suwa çümüp, kölüň içinde ösüp oturan gamyşdyr otlaryň arasynda gizlenmäge biderek synanyşyk edýärdiler. Olaryň käbiri şol ýerden özlerine rehim edilmegini sorap gygyryşýardylar. Kazaklar olara ünsem bermän öňe geçip gidipdiler. Ýöne bir ýigrentgi ýoldaşlaryndan yza galyp, atyň üstünde oturan ýerinden gygyryşýanlary nyşana alyp oturan ekeni. Men onuň ýanyna baryp ýetişmänkäm ol mäşäni gysdy. Hernä onuň atan oky sowa geçdi. Ol ikinji gezek atyp ýetişmänkä, atymy çapdyryp bardym-da, gamçym bilen ony ýüzkessir urup, ýoldaşlarynyň yzyndan ýetmegi buýurdym. Men suwuň içinde zähresi ýarylan görgülilere: «Aman!» diýip gygyrdym-da, onuň yzyna düşdüm. Birdenem öň ýanymda dört sany kazagyň bir türkmeniň daşyna egrilişip duranlaryny gördüm. Ony eýýäm atdan agdaryp, ýaragsyzlandyrypdyrlar. Ol dört atlynyň gylyjyndan diňe elleri bilen goranýardy. Ýöne şonda-da rehim etmeklerini sorap, olara ýüz tutjaga meňzänokdy. Daşyndan seretseň, bu örän aýylganşdy. Kazaklaryň yzly-yzyna inderýän gylyçlary türkmene galtaşanokdy. «Kazaklar ony hijem öldürip bilmezlermikä? Näme, olaryň elleriniň ysgyny ýokmuka?» diýen sowallar kellämde at çapýardy. Az salymdan (meniň üçin ýyl aşan ýalydy) ýaňky türkmen boýnuna salnan çuň ýara zerarly gapdala – suwuň içine agyp gitdi.Ýene biraz ýöräp, wepat bolan äriniň üstüne abanyp, sessiz aglap oturan aýalyň üstünden bardym. Birdenem gulagyňy gapyp barýan gümmürdiden ýaňa tasdan atdan agypdym. Top oklary gaçyp barýanlaryň yzky hatarlarynda ýarylýardy. Onuň sesi çagalardyr aýallaryň çirkin sesleri, atlaryň kişňemesi, takyrlaryň içinden eýläk-beýläk ýüwürýän goýun-geçileriň, sygyrlaryň sesi bilen garyşyp, töweregi hakyky dowzaha öwrüpdi.

Birnäçe minut geçenden soň top sesi ýatdy.

Türkmenleriň hersi bir ýana dagap, depäniň aňyrsynda gözden ýitip gitdiler. Şol pursadam, goşuny toplanmaga çagyrýan deprek sesi ýaňlandy. Yzyma dolanyp gelýärkäm, mende kölüň içinde galan çagadyr aýallary görmek islegi döredi. Ýöne ol

ýerde olaryň birem gözüme ilmedi. Olaryň top sesinden gorkup, suwa gark bolan bolmaklaram mümkindi. Men olary kazaklar öldürendir diýip biljek däl. Sebäbi men ýaş kazak ofiseri baron Krudneriň aýallary öldürmäge synanyşan esgerleri jezalandyranyny öz gözüm bilen gördüm.
Deprekler henizem toplanmaga çagyrýardy, ýaralylar gözlenip, lukman olara tizden-tiz kömek berýärdi.
On üç-on dört ýaşly oglanyň kellesi gylyç bilen agyr ýaralanypdyr. Onuň ýanynda gaýgyly, wagşy, teşne gözleri bilen lukmanyň oglunyň ýarasyny daňşyna seredip duran ejesi bardy. Sada pikirli aýal öz ogluny öldürjek bolan adamlaryň indem ony bejerjekdiklerine gaty bir ynanyp baranokdy. Ýasama oglanyň ýarasyny usullyk bilen daňyp, ejesine oglunyň ölmejekdigini aýdan mahaly, ol aýal gözlerinden minnetdarlyk ýaşyny döküp, lukmanyň elinden ogşady.
Atlara az salym dynç berleninden soň, kazaklaryň birnäçesini olja alnan iki müňe golaý goýundyr geçileri, sygyrlary sürmäge ýollap, berkitmä tarap ýola düşdük… Men gyrak-bujaksyz çölüň ortasynda galan adamlara garaba-garaba barýardym. Meniň gözüm gyzydyr ýaralanan ogluna jansyz nazaryny dikip oturan aýala düşdi. Onuň töwereginde ýoga çykarylan ähli baýlygy çaşyp ýatyrdy. Onuň ölen äriniň meýdiniň hem şu töwerekde serlip ýatan bolmagy ahmal! Uzakda bolsa, onuň ýeňlen halkynyň adamlary gözden ýitip barýardy. Ol aýal ýeňlişiň we gaýgy-gussanyň çöle salan nagşy ýaly bolup, garalyp otyrdy.
Ertesi günem öňümizden çykan ähli zady ýykyp, ýakyp-ýandyryp ýörmegimizi dowam etdirdik. Biziň yzymyzda ýomutlaryň üç mile golaý giňişlikdäki ýerleriniň köräp duran külünden başga zat galanokdy. Men ýakyş operasiýasyna has ýakyndan syn etmek maksady bilen, ýoluň sag tarapyndaky zatlaryň ählisini ýakmaga buýruk alan şazadaÝewgeniniň ýanyndan atymy sürüp barýardym. Onuň bu işe höwes bilen topulmaýandygy görnüp duranam bolsa, berlen buýrugy birkemsiz ýerine ýetirýärdi. Buýruk ýakymsyzdy, ýöne bu syrly ýurduň (Russiýanyň) parahatçylyksöýüji we düşünjeli adamlarynyň arasynda, megerem, bikanunçylykdan doly ýumşy ýerine ýetirmäge bolan wagşy höwes oýanypdy. Biz haýatlary böwsüp geçip, öýleriň gapylaryny döwüşdirip, ondan-

oňa at çapdyryp ýörşümize her ädimi burum-burum tüssedir ýalna öwürýärdik. Öýleriň içinde galdyrylan zatlar örän seýrek duşýardy. Käwagt ownuk-uşak gap-çanaklar, gaçyp-tozan jüýjeler, lagşan atlar, göçüp gidenleriň yzyna eýgermedik göleler, diwarlaryň ýa-da üçekleriň üstünde tä üstüne ot çabyraýança daş-töwerekde bolup geçýän zatlara göwnüýetmezçilik bilen syn edip oturan pişikler gabat gelýärdi. Taşlanyp gidilen ýa-da ýaşan öýlerini terk etmäge dözmedik itler örän seýrek duşýardy. Olar biz ýakynlaşyp ugranymyzdan gaharly üýrüşip, gaçyp gidýärdiler. Bir gezek men rehimsiz oduň içinde galyp, gözgyny çyňsaşýan güjük çagalarynyň üstünden bardym. Sagat ikilerde biz on iki mil yzymyzda galan berkitmä tarap gaýtdyk.
Ertesi edil düýnki ýaly otly kesindiler bilen ýanaýjak zatlaryň baryny ýakyp-ýandyrmak bilen meşgullandyk. Şeýdip ýörşümize biz günortana ýakyn Gyzyltakyr düzlügine gelip ýetdik. Bu giden bir çägeli ýalazy meýdan eken. Birnäçe milden birki sany ýaşaýyş jaýyna duşaýmasaň bu ýerde başga yns-jynsa gözüň düşenok. Töwerek gazylan kanallardan doly. Olaryň käbirinde henizem suwuň barlygyny nazara alsaň, bir wagtlar bu ýerleriňem bol hasylly, ekerançylyk üçin amatly bolandygyny çaklamak mümkin. Biziň alyp barýan urşumyz ýaly gazaply uruşlaryň birnäçesi bu ýerleriň bag-bakjalaryny ýele sowrupdyr. Markow ilkinji gezek türkmen çöllügini kesip geçende şu ýerde düşläpdir.
Biz günortana golaý taşlanyp gidilenine köp wagt geçen bag-bakjaly öýüň golaýynda düşledik. Günortanyň yssysy beýniňi iýip barýardy. Günüň galan bölegini hem şu ýerde geçirmegi karar etdik. Köp wagt geçmänkä, men bir türkmen oglanjygynyň tutulandygyny eşitdim. Töweregindäki goh-galmagaly piňine-de alman, bagyň saýasynda uklap ýatyrka onuň üstünden barypdyrlar. Onuň ýaşy on ikiden kän bolmasa-da, ýüzi uly adamyňky ýalydy. Ol goçak kelleli, ýasy çekgeli, gür gaşly, jaýty burun, saryýagyz, akylly gözleri ýanyp duran oglandy. Ol ejesiniňem, kakasynyňam ýokdugyny, özi barada alada edýän daýysynyň bolsa, uklap ýatyrka ony taşlap gidendigini aýtdy. Soň görüp otursak, ony bilgeşleýin taşlamandyrlar. Oglanjygyň

ruslaryň arasyndadygyny bilen badyna daýysy ony idäp gelip, gele-gelmäne-de bagryna basdy. Ol juda garagol bolansoň, rus esgerleriniň çäksiz hormatyndan peýdalanýardy. Esgerler oňa täze eşik geýdirip, rus dilini öwredip başladylar. Dynç almaly wagtymyzyň ep-esli barlygyndan peýdalanyp, men ýykylan Yzmykşir galasyna aýlanmaga gitdim. Onuň meýdany dört akra (2 ga) golaýdy, kä ýerlerde belentligi 30 ädime ýetýän diwarlaryna hiç zat kär etmändir. Gala çig kerpiçden däl-de, gowy edip bişirilen agymtyl-gyzyl kerpiçden salnandy. Kerpiçleriň uzynlygy alty dýuma, galyňlygy bolsa 1,5 dýuma golaýdy. Hywalylar galany beýdip salmaýarlar. Megerem, bu gala hytaýlylaryň ýa-da parslaryň höküm süren zamanynda salnan bolsa gerek?!
Biz dynç alyp otyrkak Kaufmanyň başda türmä salan ýomut ilçileri gapdalymyzdan geçip gitdi. Olaryň ugry gaçyp giden ildeşlerine tarapdy. Olaryň ikisi gaçmaga synanyşan mahaly öldürilipdir. Galanlaryny bolsa, ildeşlerini paç tölemäge yrmak şerti bilen boşadypdyrlar. Ýöne, bolup geçen wakalardan soň, olaryň sözüniň ýer tutmajagy görnüp durdy.
Ýigrimi dördüne ir bilen biz ýolumyzy dowam etdik. Biziň kesip geçmeli çölümiziň içinde ýakmaga ýaramly hiç zadyň ýokdugy sebäpli, ýakyş operasiýasy bes edildi. Şeýdip, ýomutlaryň ýurdunyň ýüz millik territoriýasyndaky bar zady küle öwrüp, biz bilen dostlukly gatnaşykda bolan özbekleriň ýurduna ýetdik. Biz ýolda ýomutlar tarapyndan ýaralanan pürsiýanyň üstünden bardyk. Onuň tenine azyndan ýigrimi gezek gylyç degipdir. Lukman onuň ýaralaryny daňyp, meýdan gospitalyna ýerleşdirdi. Ýöne ol indi adam boljaga meňzänokdy. Sagat onlaryň töwereginde uzakda baglaryň garasy gözümize ildi. Ýene bir sagat töweregi ýol ýöräp, Ýylanly şäheriniň iki mil golaýyndaky gür baglygyň saýasynda goş ýazdyrdyk. Biz öz çadyrlarymyzy gurup ýörkäk: «Bazar» diýip gygyryşyp, ýanymyza ýetip gelýän özbekleri gördük. Ýigrimä golaý özbek bäş-alty araba gawun, gyzgynjak bugdaý çöregini, birnäçe küýze süýt getiripdir. Özbekler rus basybalyjylaryny yzygiderli iýmitdir içgi bilen üpjün edýärdi…
…Birdenkä depreklerіň howsalaly gümmürdisi eşidildi. Çöl

tarapdan türkmenleriň ýakynlaşyp gelýänini habar berdiler. Biz şolbada ýerimizden böküp turup, eşiklerimizi geýip, naganlarymyzy bilimize gysdyrdyk. Her kim ýakynlaşyp gelýän duşmany görmek üçin arabalaryň, beýigräk depeleriň üstüne dyrmaşýardy…»

Mak Gahan yzyny soň ýazmaly boljagyny bilip, gündeligini ýapdy.

Uruş heniz gutararly däldi.

***

Atajyk mollanyň gözüniň alnynda ölmegi Gurbanmämmedi seňseläne dönderdi. Indi oňa, obanyň özi ýaly beýleki çagalaryna medresede kim sapak berer?! Nähili adamdy bende?! Agzyndan «balam», «guzym» diýen sözlerden gaýry zat çykmazdy. Gaýraky Müjewür obaň oglanlary käte padymanlykda ýa guzy kowalaşylyp ýörkä duşuşylanda baý zeýrenerdiler-ä: «Biziň mollamyzyň iň uly sapagy elindäki uzyn çybygy, özem ýagyrnyňa ýa injigiňe bir çawlaýsa awusy şo gün endamyňdan çykanok» diýip.

Atajyk molla görgüli weli eli bilen däl-de, dili bilen işlärdi. Baý, öwretjek bolup jan çekerd-ä: «Biliň balalam, «Bilegi güýçli birini, bilimi güýçli müňüni» diýleni gaty dürsdür. Magtymguly işan ýaly, ho Ýylanlyda ýaşap öten Nurmuhammet Andalyp ýaly, ynha sesýetimdäki Işanlar obasynda ýaşanam bolsa bütinki Hywa memleketine demi ýörän Äraly işan ýaly kişileriň agramy, akyly, täsireti diňe ylymda jemlenendir. Türkmen owaly-ebedem dürtmegursak millet däldir, üşükli, ylym-bilime «şü bolaýsa» diýen halkdyr. Şu gezip ýören topragyňyzdanam älem baglan ençe-ençe ylym ussatlary çykandyr, şonam bilip goýuň. Şoň üçinem okaberiň, öwreniberiň, peýda taparsyňyz, zyýan tapmarsyňyz» diýip zynharlardy bende. Indi nähili borka? Gurbanmämmet dagyny kim okadarka? Bardy-geldi tapylaýanda-da o molla Atajyk aga ýaly ýumry-ýumşak bormuka ýa çybygyny çawlap oturýan bolup çykaýarmyka?! Onsoňam…

– Sen känbir başyňy galdyrman otur. Men häzir…

Atasy jogaba-da garaşman, daşaryk ylgady. Gurbanmämmet diňe berdaşly golda galgaýan gylyjyň ýalpyldysyny görüp galdy. Göwnüňe bolmasa, daşardaky güpür-tapyr kiparlan ýalydy. Muny

bir ebeteýini peýläp, garry tuda dulanan Çary baý özi üçin amatly pursat hasaplady. Sil bolup eňen duşman, dogrudanam, bady bilen günbatara siňip gidipdi. Ýöne yzda ygym-sygym bolup ýörenlerem bardy. Ine, iýmişek sakgally biri öň aýagyny göterip duran çal atynyň töwereginde pyrlanýardy. Netikaza, şoňa güýmense-de eli boş duranokdy. Ana, çep kisesinden çykaran çakmagyny bir letdä degirdi-de, gapdalda gümmezläp oturan öýüň üstüne oklap goýberdi. Güne kakap duran öý şobada gübürdäp gitdi. Nejisiň ondan öň şol öýi boşadyp, derde ýarar haly-palasy, şaý-sepi atyna bökdereni, indem şol ýükleri aşyrmaly atynyň döwlen ýa okmydyr gylyç degen aýagy üçin özüni köseýşine dişini gyjaýşy janawaryň töwereginde çarp urşundan görnüp durdy.

– Haramzada, öldürip, çapyp alanyň-a alanyň, boşan öýi kül edibem gidiberjek, hä?! Göreli hany…

Ber-başagaý bolup duran kazak tüweleý bolup ineniň nireden çykanyny aňlabilmän bir öweldi. Olja gyzyp, elindäki tüpeňinem atyň ganjygasyna gysdyranyny aňyp howlukdy. Ýöne ýetişmedi. Şuwlap inen dembermez gylyç eýere tarap eglen göwräni iki bölek edip taşlady. Jany çykanyň jynssyz haýkyrmasyndan tebil tapan, gan ysyndan eýmenen at agsaklap towsanda üstündäki oljalar çar ýana dyr-pytrak boldy. Şol wagtam bir ýerden çawup gelen ok Çary baýyň gylyç saklap duran eliniň goşaryndan girdi.

– Wah!

Gurbanmämmet atasynyň ýanyna düwdek bolup zyňjakdy. Ýöne egninden penjelän el ony söwden çykarmady. Ol Dädebaýdy.

Gaýmalap ýörse eýgilik tapmajagyny aňan Çary baýam gelen ýerine tarap howlukdy. Goşary şalkyldap ýatanam bolsa, merdemsilik bilen çala gaş çytyp durşuna, ol dişinden syzdyryp gürledi:

– Hä-k, ýene birkisini dynçlaýadym weli, namart ok meni gözläp tapaýdy-da.

Dişlerini berk gysansoň, çekgeleri müňküldeýän Gurbanmämmediň gözlerinde ot göründi.

***

Türkmenler ýeňildiler. Basybalyjylaryň ýaragy rüstem çykdy, güýji zor geldi. Ýöne, şonda-da, fon Kaufman dişini gysyp durdy. «Maddy taýdan güýçden gaçan, ahlak taýdan synan ýomutlar dumly-duşa dargap gitdi». Ýap-ýaňyja ştabdaky mürzesine hetjikläp ýazdyran jümlesini ol içinden ýene bir öwre gaýtalady. Olary diňe ýarag bilen, gyrmak bilen mugyra getirip bildik. Türkmenler bilen «tanyşlyk» olaryň başga «dile» düşünmeýändiklerini görkezdi. Bu gyrgynçylykdan soň olar indi aňsat-aňsat aýňalyp bilmeseler gerek… Generalyň ýüreginiň çuňunda bir ýeri jyzlap gitdi. Diýseň-diýmeseň, özler-ä möjek gaýduwsyzlygyny görkezibilýän halk! Hä-k, şulardan bir atly polk düzübiläýseň! Ýöne seň hökümiňe gulak gabardarmy bular diýsene?! Ýogsam-a «dogumly» diýdirýän o Kawkaz otrýadyna-da zyk etdirmezdi bular. Hywa hany dagy bulaň ýanynda içi gahardan dolam bolsa, arkasy sypalananda myrlap, aýagyňa süýkenýän pişik ýaljak bolup galyberýär…
Ol ýap-ýaňyja hanyň özüne iberen hatyny ýatlap ajy hem kinaýaly ýylgyrdy. Han bolaýşyňy seniň?! «Ýomutlaryň ýeňilmegi bilen gutlaýan» diýip ýazýar utanman. «Indi olar size hökman boýun bolarlar. Şunda Hywa köşgüniň hyzmatynam ýatdan çykarmazlygyňyzy towakga edýärin» diýýärem tagtda güberilip oturan myllyk han.
Beh, general Golowaçýowyň eliniň ýarasy nähilikä?! Ýa lazarete özüm baryp halyndan habar alaýsammykam? Şo ýerden taparmyň ony diýsene. Daňylgy elini ganjardyp bir ýerde gylyç galgadyp ýörendir. Ur-çap diýseň gözi açylýar-a oň. Ylaýta-da, gowy görýän ofiserleriniň ýedisi hem-de soldatlarynyň otuzdan gowragy wepat bolansoň-a, ozalam ganygyzma generalyň gözi ganguýma bolandyr. Hernäme diýseňem, şuny hökman Georgiýew hajynyň birinji derejesine hödürläýin. Narynç-gara lentadaky haç onuň döşüne, gör, nähili gowy gelşer…
Ol gapdala seredip-seretmänkä, hemişe hyzmata gaýym adýutant ylgap geldi.
… General Golowaçýow bu wagt Çörlidepe diýilýän ýerde Hojamyrat baýyň boýnuna it oýnuny salyp durdy.
…Han namartlady. «Näm bolsam türkmenler bilen bile bolaryn, köşkdäki ýalýagylardan-a maňa pena berjegi tapylmady diýen

ýaly. Ýagy gaýtarylansoň saňa atalyk bererin, eden hyzmatyň üçin Gazawada-Tagta hanyň wekili-begi edip goýsamam gelişmän durmaz. Döş gerip duşmanyň alnyndan çykan türkmenlere-de, apyla-sapyla sag-aman sowulsa, sylag-hormat etme kemini goýmaryn. Goý, mundan beýläk köşgüň gaznasyny özbek, garagalpak, gyrgyz, gazak, nogaý doldursyn. Ýene aman-esen köşge dolanyp baraýsam, türkmenleri salgytdan-a bir boşadaryn, atlyk ýerlerinem iki esse köpelderin, Gazawat ýabyň sakasyna «şuny baglajak» diýip aňyrdan bir adam gelmez ýaly ederin» diýip bal kölüne batyryp oturan han, hanha, zut gitdi.
Doganoglany Ynak hanyň özi bu ýerlerini nädip tapyp geldi, Alla bilsin! Çaý-suwa-da oturman, Seýitmuhammet Rahymy gapdala çekip, birki käse çaý içer salym wagt hymy-symy edişdiler, bolany. Ýüz-gözünden gam perdesi syrylan bimessep han, iň bärkisi, Hojamyrat baýa: «Başyňy etegiňe salyp at aýagy ýetmejek diýilýän ýerlerde gizläp sakladyň, taňryýalkasyn!» diýibem bilmän, gaýtam tumşugyny ýellendirip atlandy gidiberdi.
Hojamyrat baýam galyberdi çöl-beýewanyň içinde eýesiz it ýaly bolup.
«Gelmişekleriň bu jelegaýlara aýagam ýetip durasy ýok, şonda-da ätiýajy elden bermäýin, hana peşgeş hökmünde joşan şu uly dowar ýantymlap gezibersin» diýip bärik sürdüren ýylky sürüsini nazarlap barşydy häzirem.
Gökden indimi, ýa ýerden çykdymy, garaz, sany tükel, at-ýaragy düzüw goşun öňüni kesdi duruberdi. Şu aralykda hol gapdaldaky çüri alaňyň depesinde bir görnüp, soňam ýer ýuwdan ýaly bolan adamyň öz ýylky çopany Babyş keldigini baý görüp ýetişdi.
General Golowaçýow bu egin-eşigi gurgun, aty demlek, gaba telpek türkmeniň ýöne adam däldigini görenden aňdy. Içine ýygnap gelýän «ýelini» şu duşan «endamy düzüw» kişiden çykarjagyna içinden heşelle kakdy.
— Seň ildeşleň-ä gan döküp, ýurt gorap ýör, ýeri, sen nä ýeldirgän ýaly ýeke özüň sährada aýlanyp ýörsüň?
Hojamyrat baý sowalyň jogabyny terjimeçiniň ýüzüne bakyp aýtdy:
— Baýar ýalňyşmady, men bir sähraýy adam özüm.

– Düşnükliräk aýt!
– Biziň uruş-dawa bilen işimiz ýok, öz ugrumyza gezip ýörüs.
General «Gel, şu sähraýy türkmen içini daşyna çöwürýänçä tagapyl edip göreýin» diýen manyda ýaňsyly ýylgyrdy:
– Men seniň gelip obaňyzy basyp alsam, emlägiňi oda bersem, talasam, senem goluňy gowşuryp: «Aman, aga!» diýip duruberjekmi?
Täsin ahwal.
– Meň çöl içinde gezip ýörkäm yzymda näme hanaweýranlyk bolanyndan habarym ýok.
–Ýeri, ýeri, dogrujaňy sözle. Aýyn bolmasa: «Türkmen namysyna degilse, ony gan bilen ýuwýandyr» diýmäni, «Topragy alnandan kellesi alnanyny gowy görýändir» diýip paň urmany-ha başarýaňyz. Ýa sen türkmenem dämi?
Hojamyrat baý öňe süýşdi:
– Milletime-hä tokunma baýar, türkmendigim çyndyr. Gara toprak üçin gara kelleden geçilýänem çyndyr. Ýöne – Ol dişinden syzdyryp gepledi – Men Hywa hanyny gizländen boldum, olam suwsiýdiklik etdi.
Terjimeçi näçe jan etse-de, general Golowaçýow Hojamyrat baýyň soňky jümlesiniň maňzyny aňlabilmedi.
Aňyrdan daýyrdap gelen dört atly gürrüňi böldi. Olaryň wady-wudusyndan, el galgadyşlaryndan Hojamyrat baý dowardyr ýylky sürüleriniň üstünden barlanyny aňdy.
«Haýsy hana nesip edende näme şolar?!» diýibem, aňyrsy tütäp duranam bolsa, özüni köşeşdirdi.
– Şo sürüler seňki bolup çykýa-da onda?
– Meňki, baýar.
– Biz bulary alaýsak, garşy bolup durasyň ýok-la?
– Türkmen hoşamaýlyk bilen soralan zady agzyndan çykaryp berýändir, size-de nesip etsin.
General ýaňsyly sowal berdi:
– Deregine näme soraýaň?
– Diýdim-ä: «Nesip etsin!» diýip. Başymyz aman dursa, mal-mülk ýene tapdyrar.
General Golowaçýow soňky jümläni ters mana çekdi:
– Äh-ä, häzir alsaňyz alyberiň, ýöne başymyz dik bolsa, size

hezil bermeris diýdigiň bolýa-da?! Siz türkmenlerimi… Hany, bärräk süýş, çep aýagyňy öňe tut.
Hojamyrat baý aýdylany edende, gapdaldaky adýudantynyň egnindäki tüpeňi kakyp alan general sähel öňe uzan çep çokaýy nyşanalap goýberdi.
– Bek ýadyňda sakla, jomartlygyň üçin janyňy özüňe goýýandyryn. Her gezek ädim urjak bolaňda weli indi ors ýaragynyň güýji ýadyňa düşer durar. Atynam alyň, özi şu ýarasy bilen obasyna aşybilse, mert türkmen boldugy.
General Golowaçýow atynyň jylawyny gapdala burdy. Uly leşgeriň guýruktozany sowlup-sowulmanka, oýtak ýerdäki gür çöpleriň içinden hasyrdap çykan adam Hojamyrat baýa tarap howlukdy. Ol baýyň ýylkyban çopany Babyş keldi.

***

… Bu wagt fon Kaufman ýadawam bolsa, söhbetdeşlige ilgezik Mak Gahan bilen gürrüňe tutupdy. Umuman, ilki-ilkiler halamadygam bolsa, kem-kemden Kaufmanyň «gelmişek amerikala» syny oturypdy. «Ýelgamak ýaly bolup ýörşüni görýämiň deýýusyň, ähli ýere özüm ýetişäýsem» diýýändir. Biziň ruslar weli, buýruk bilen zordan gozganýar.
– Ýeri, Nýu-Ýork bilen deňeşdirende Hywa nähilirä onsoň, amerikaly jenap?
Sowalyň aşagyndaky inçe kinaýadyr, «Meň edişimi nähili görýäň?» diýen gizlin gopbamlygy bada-bat aňan Mak Gahan bassyr-ýussursyz gepledi:
– Bagyşlaň, siziň alyhezretleriňiz, Nýu-Ýorkda bu wagt saz ýaňlanýandyr, bi ikimiz ýaly adamlar şady-horram bolup şerap süzýändir, bärde bolsa görýäňiz-ä, tüpeň sesi bilen gylyç şarkyldysy eşidilýär.
Gönümel jogap fon Kaufmanyň geçisini daga ýaýratdy:
– Gör, nähili ajaýyp deňeşdirme! – Ol amerikalynyň egnine ýuwaşja kakdy: – Belki, siziňem göwnüňiz şerap küýseýändir? Bärik diňe rus ýaragy däl, rus aragam gelendir, çekinme.
Mak Gahan tas: «Men gana garyp şerap içmäge endik etmändirin» diýipdi, saklanaýdy.

Diňe:
— Minnetdar, häzir işdäm ýok — diýmek bilen çäklendi.
— Siz, dogrudanam, gorkman-ürkmän söweş başlanaýan badyna nädip biziň lagerimize aşyp bildiňiz, onda-da türkmenleriň içinden geçip, olaryň ençeme obalaryny aralap? Özüm-ä muny gözsüzbatyrlyk hasaplaýan.
Mak Gahan çalaja ýylgyrdy:
— Türkmenler seniň parahat adamdygyňy, özüne zyýan etmejegiňi bilseler zat degenoklar. Gaýtam, siziň esgerleriňiz tas meni atypdylar.
«Men Samarkantdan gelýän, ýerli ýagdaýy öwrenýän ekspedisiýanyň adamy» diýip gygyra-gygyra tas bokurdagym gyrlypdy.
Fon Kaufmanyň gaşlary çalaja çytyldy:
— Diýmek, biz-ä uruş gözläp ýören, türkmenlerem hiç kimiň ýüzüne gaňrylyp seretmeýän bolup çykýa-da, şeýlemi? — Içi ot alyp duran goşunbaşy öz soragyna özi jogap berdi: — Ýo-o-ok, ýalňyşýaň, jenap. Maddy hem ahlak taýdan güýçden gaçyrmak, tekepbirligini hem kakabaşlygyny syndyrmak üçin türkmenler bilen diňe ýarag dilinde gepleşmeli, bolany! Bular şazada Bekowiç-Çerkasskini nätdiler? Tutuş goşuny bilen paýhynladylar, özem Aziýa aldawçylygy bilen. Hywamy? — Ol dodak çöwürdi, tas tüýküripdi, ýöne muny gelşiksiz hasaplap, özüni zorlap ýuwdundy: — Bu hanlyjak rus knýazlyklary däldir, bärde bitýän tozga ýalydyr, üfleseň pytrar gider. Özleri weli Hywa hanlygyny Asmandaky höküm bilenÝerde dörän sarsmaz memleket hasaplaýarlar. Çöl möjegi ahyry bular, gul söwdasyny edip ýören. Bilýäňizmi, biz hanyň zyndanyndan näçe sany bendini, yzýanam dürli adamlaryň gapysynda gul edilip ýörlen mysapyrlary boşatdyk, içinde rusam bar, gyrgyzam, nogaýam, tataram, görseň, hatda iňlisem bar, iň köpem parslar. Gulçulykdan çykyp bilmän ýören bendeler… Biz bolsa indi Buharaň hem Hywaň içini ýakyp, olaryň süňňüni bogan monarhiýa düzgünini ýom-ýok ederis. Indi bu ýerlere Russiýanyň päkize howasy geler.
Mak Gahan: «Ýarag güýji bilen kowsarladylýan şemal nähili päkize bolup bilýärkä?» diýlen sowaly bialaç içinde saklady.

Entegem gany gyzyp duran goşunbaşyny gyjyndyrýan sowaly dilinden sypdyrdy:
– Bagyşlaň, ýöne gul söwdasy Ýewropada-da, Amerikada-da bolupdy. Krepostnoýçylygyň möwç uran ýerem-ä Russiýa, onsoň…
Fon Kaufman ony gürletmedi:
– Näme, sizde – Amerikada deňiz garakçylygy dünýäni sarsdyranokmy eýsem? Enteg-ä iňlis ganlylar şo pişeden el çekip bilenoklar. Ruslar bolsa bilýäňizmi, Aziýa bilen imisala aragatnaşygy ýola goýmak üçin elden geleni edip gördi. Ýabany aziýalylar bolsa, çöl pişigi ýaly, zyp atdylar. Ýatan ýeri ýagty bolsun, beýik Pýotr birinji Amyderýanyň üsti bilen Owganystana, Hindistana çykmagy arzuwlapdy, bolmady. Şol meselede-de hywalylar bize aňňalak gapdyryp, ýeňseden pyçak urdular. Bu gezek weli – Goşunbaşy özüne göwnüýetijilikli ýylgyrdy – Oýun başgaça guralandyr, gadyrdan. Indi biz bu gadyrbilmezleriň başyna oýun salýas. Nätjek, pelegiň! çarhy şeýle-dä, Alla bu gezek bize gülüp bakýar.
– Ýeňşiňiz bilen gutlaýan, siziň Alyjenabyňyz, Hywanyň alynmagy–bu elbetde, uly waka! Gaçyp giden hanam köşgüne dolanyp baraýypdyr ýaly…
– Bu zatlaram eýýäm siz bilip ýetişäýdiňizmi? Görýän weli, siz diňe gazetiň habarçysy bolman, razwedkadanam habarly öýdýän?
Mak Gahan gollaryny ýazyp goýberdi:
– Ony diňe men däl, tutuş gulak ýeterdäki ýerler bilýär-ä, belki eýýäm Buharadyr Samarkanda, Kabula ýetendir. Ýöne men türkmenlere haýran galýan, olar özlerine şeýle hyýanat eden hany näme üçin bela-beterden gizläp sakladylarka? Ähtiýalan han bolsa ol biçäreleri siziň agzyňyza lukma edip berdi.
Fon Kaufman hormat goýujylykly äheňde gürledi:
– Gaty aňyrdan pikirlenýäňiz, görýän weli?! Şol diýýäniň jany bar ýöne.
Türkmenler merdem, gaýduwsyzam bolsa, agzyaçyk halk, başgaça aýdaňda, hilegär däl. Ana, Hywanyň ýylan etini iýen hanam türkmenleriň şo häsiýetini tüýs gerek ýerinde ulandy. Indem bitiniň burnuny ganatman, köşgüne dolanyp, ähli günäni türkmenleriň üstüne atyp otyr.
– Ony-ha siziň ofiserleriňizem aýdyp ýör. Ýöne, Hywa hanynyň

ähli betbagtlyklaryň sebäpkäri edip türkmenleri görkezýändigi weli düşnüksiz.
Fon Kaufman ajy ýylgyrdy:
– Gadyrdan, sen ýazuw-pozuwa ökde bolsaňam, syýasatdan asgynrag-ow. Bu ýerde düşünmez ýaly näm bar? Güýçden gaçan halk dyza çökýändir. Türkmenler bolsa hemişe hanyň böwrüne gezelgi pyçak ahyry. Indem ol ahyry amaty geldi hasaplap, biziň elimiz bilen ot gorsaýar. Bize näme? «Sen maňa, men saňa» edýäs, iň aňsat ýoly şol.
– Aralykda kösenýän ýene şolar-da?!
– Ine, bu meselä weli meň gadyrdanym, harby nukdaýnazardan jogap bermek kyn. Uruşda dil däl-de, ýarag işleýär. Hywa ekspedisiýasy bolsa, görşüň ýaly, harby espansiýa.
Mak Gahan geň galdy:
– Eýsem muň espansiýa, ýagny basybalyjylykdygyny siz gizläp duraňyzok-da?!
Fon Kaufman «biderek zat» diýen manyda çalaja el salgady:
– Uruş diňe bähbitler üçin bolýa, goý, ol Kawkazda ýa Aziýada, Rimde ýa Amerikada bolsun, dogrumy? Onsoňam men generalam bolsam, syýasatyň öňündäki ýönekeý esgerdirin. Esger bolsa diňe buýruga boýun sunýar. Ýene-de bir zady unutmaly däl, biz älemiň bir künjünde gaflata boglup galan ýurdy gulçulyk zynjyryndan boşadyp, rus medeniýetini, adam ýaly ýaşamagyň düzgünlerini getirýäs, şonam bek bellemeli.
Mak Gahan içini byjykladýan sowaly bermän saklanyp bilmedi:
– Şeýle-de bolsa, söweş hereketleri türkmenler babatda has zabunrak dälmi, Siziň Alyjenabyňyz? Elbetde, meň gönümelligimi bagyşlaň!
– Siz iňlisler hemişe ähli zada heserlиräk baha bermäge endik eden-dä. Ýöne, men seni gynandyrsamam, bu gönümel soragyňa häzirlikçe açyk jogap berip biljek däl. Birinjiden-ä, harby syrlyrak bu hereket, ikinjidenem, entek komandowaniýä – Tiflise hem hiç hili maglumat ýa-da teklip beremok bu hakda. Görüberýäs wakalaryň gidişi nämäni maslahat berýä. Şoň üçin, gel, gowusy, häzir gideli-de, türkmenlerden zamun üçin getirilen aksakgallary göreli. Gürrüň edibem ýadadyk ahyry, dogry dälmi?

Fon Kaufman jogaba-da garaşman, atyna tarap ýöneldi. Adýudant eýýäm jylawy tutup, taýyn bolup durdy.
Mak Gahana generalyň yzyna düşmekden başga alaç galmady. Gündeligine ýazylmaly iň pajygaly, depe saçyňy üýşüriji sahypalaryň öňdedigini ol häzir bilenokdy. Ol wakalar düýnküden üýtgeşigräkdi.

Gurbannazar ORAZGULYÝEW. Hekaýalar